

GÖBÖLÖSNÉ GAÁL ESZTER

KORAI PROTESTÁNS TEMETÉSI LITURGIA ÚJFALVI IMRE HALOTTAS GYŰJTEMÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskola

A reformációt követő időszakban hamar egyértelművé vált, hogy a megújított tanokhoz megújított vagy egészen új istentiszteleti formák kialakítására van szükség. Luther a meglévő liturgiát alakította a megváltozott helyzetre, a svájci irányzat vezetői – köztük legradikálisabban Zwingli – a korábban használt rendtartásoktól eltávolodva kerestek megfelelő istentiszteleti formákat. A halottakkal kapcsolatos gondolkozásban is jelentős változást hoztak az újító felekezetek. E szerint a halál beállta nem csak a földi élet végét jelenti, hanem emberi eszközökkel megváltoztathatatlanul konzerválja az elhunyt állapotát az örökkévalóságban, aszerint, amit ő maga döntött még életében. Mivel a hátramaradottak már nem változtathatnak ezen, halott lelki üdvéért való közbenjárást közép-pontba állító halotti mise és zsoltosza nem tölthette be a megváltozott szükségleteket.

Josef Klug 1543-ban, Luther előszavával kiadott *Christliche Geseng Lateinisch vnd Deudsch, zum Begrebnis* című gyűjteménye¹ tanúskodik a reformátor temetéssel kapcsolatos elképzeléseiről. Ennek előszavában Luther bírálja a halottakért való közbenjárás gyakorlatát, eltörli a halotti virrasztást, misét és ünnepélyes temetési szertartásokat,² ugyanakkor a meglévőt újrahasznosítva a halotti matutínium egyes responzóriumait részben eredeti formájukban, részben kontrafaktumként közli az énekek között. A temetés elemei között találunk nála „...vigasztaló énekeket a bűnök bocsánatáról (...) a meghalt Krisztus feltáma-

¹ LUTHER, Martin: *Christliche Geseng Lateinisch und Deudsch, zum Begrebnis*. Wittenberg, 1543.

² LUTHER: *Christliche Geseng... i. m. A₃a.*

dásáról, amivel erősítjük a hitünket...”³ valamint hitvallás, Mi Atyánk és Nunc dimittis parafrázist.

Kálvin nem adott ki temetési liturgiát, levelezésében találhatjuk gondolatait a végtisztességtételről. Egy 1543-ban kelt válaszában így ír: „A temetésre vonatkozólag azt óhajtom, hogy a holttestet ne vigyék a templomba, hanem egyenesen a temetőbe. Kívánatos, hogy itt legyen egy buzdító beszéd, hogy mindazok, akik részt vesznek a temetésen, megértsék, mire tanít ez bennünket.”⁴ Nem tagadta meg a lelkeszi jelenléte a temetéstől, de a megsomorodottak vigasztalása, a feltámadás evangéliumának hirdetése kapott központi szerepet a szertartáson.⁵

Zwingli Zürichben a temetés körül is a lehető legnagyobb egyszerűségről rendelkezett: a temetőben nem méltatták a halottat, nem mondtak beszédeket, nem énekeltek, csak hálát adtak az elhunytért, majd a templomba mentek, ahol csendben imádkoztak a gyászolókért. A temetést követő vasárnapon az istentiszteleten kihirdették az elhunytak nevét, ezzel emlékeztettek mindenkit a halálra.⁶

Magyarországon a Debrecen-Egervölgyi hitvallásban⁷ találunk először a temetésre vonatkozó rendelkezéseket:

„A meghaltakat tisztességesen eltemetjük a községen kívül, vagy a közgyülekezet helyén, a hol tisztességesen bekerített nyughelyiség van ajtókkal el látva. El vannak onnan tiltva a szennyek és közdolgok fölügyázat mellett. A holtak csontjait eltemetjük. Kerüljük a fölöttébb való jajveszékelést és babonás pompákat. A holtakért semmi lakomákat, könyörgéseket, alamizsnákat nem csinálunk; hanem kegyes énekekkel, a nép rövid oktatása mellett elrejtjük az ő sirjokba – a port a porhoz. A halálról és feltámadásról énekelünk, a temetés-sel tanítunk. Az orditozást, a harangoknak pópista szokás szerint való babonás

³ „...tröstliche Lieder von Vergebung der Sünden (...) und Aufferstehung der verstorbenen Christen, damit unser Glaub gesterckt...” LUTHER: *Christliche Geseng...* i. m. A₃b.

⁴ CZEGLÉDY Sándor: *Liturgia*. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Theológiai Tanszékének tanulmányi füzetei 8. Debrecen, ³1996. 118.

⁵ CZEGLÉDY: *Liturgia...* i. m. 118.

⁶ CZEGLÉDY: *Liturgia...* i. m. 118.

⁷ MELIUS JUHÁSZ Péter (szerk.): *Confessio catholica*. Debrecen, 1562.

zúgatását sok okból kerüljük. Azonban mégis a holtakról jelt adunk, tudniillik kevéssel a temetés ideje előtt, melyik lesz annak meghatározott órája, tudniillik egy fekete lobogónak a közhelyen való felemelésével, avagy egy harangnak igen rövid meghuzásával, vagy az órának meghatározásával: a mint az egyház szabad tetszése hozza magával.”⁸

Az 1567-ben, Debrecenben tartott zsinat is foglalkozott a temetés kérdésével. Hangsúlyozták, hogy nem szükséges szentelt földbe temetkezni, és erősen tiltották a templomba való temetkezést.⁹ Ebben az időszakban Méliusz Juhász Péter, debreceni prédikátor képviselte a legradikálisabb irányzatot a temetés egyszerűségében: megtiltotta a harangozást, ellenezte a gyászbeszédeket, a halálhírt a templom elé helyezett fekete zászló és koporsófedél adta az emberek tudtára.¹⁰ A temetőbe való induláskor a zászlóval adtak jelet a menetnek, az úton énekelve érték el a sírhelyet.¹¹ A temetőben nem prédikáltak, legfeljebb további énekek és imádságok hangozhattak a sírbatételkor. A zürichi gyülekezethez hasonlóan, Méliusz is a temetést követő vasárnapon hirdette ki a templomban az elhunyt nevét.¹² A prédikátor saját halálakor is ragaszkodott elveihez, így egy koporsó alakú, felirat nélküli sírkő alá temették minden pompa nélkül 1572-ben¹³. Ezt a szigorú egyszerűséget más területeken, és halála után Debrecenben sem tartották meg.

A 16. századból két olyan agenda maradt fenn, amely a temetés rendjével foglalkozik. Mind a kettőre jellemző, hogy elsősorban a halottakhoz való viszonyulásról tanít, a szertartás rendjét másodlagosnak tekinti.

⁸ MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER (szerk.): *Confessio catholica*. Debrecen, 1562. In: Kiss Áron (szerk., ford.): *A XIV. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Protestáns theologiai könyvtár 15. Budapest, 1881. 238–239.

⁹ MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER: *A Debreczembe össze gyűlt keresztien praedikatoroknac igaz es szent irás szerint valo vallásoc*. In: szerk. Kiss Áron: *A XIV. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Protestáns theologiai könyvtár 15. Budapest, 1881. 554–555.

¹⁰ SZABÓ GÉZA: *Liturgia II*. Kiadatlan teológiai jegyzet gépiratban. 84.

¹¹ SZABÓ: *Liturgia II...* i. m. 84.

¹² SZABÓ: *Liturgia II...* i. m. 84.

¹³ CSOHÁNY JÁNOS: *Meliusz Juhász Péter. A Debreceni Kollégium 475 éves jubileumára*. Egyháztörténeti Szemle XIV. (2013/4) 101–106.

Heltai Gáspár 1559-ben Kolozsvárott nyomtatott Ágendát,¹⁴ amelyben a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatásának rendje mellett az egyházkezelés, gyónás, beteglátogatás és a temetés módjáról is tanít. Helyesli a végtisztesség megadását, és ószövetségi példákkal is alátámasztja állítását.¹⁵ Figyelmeztet, hogy nem a halottért van szükség a temetésre, hanem az élők miatt: hogy szeretetüket fejlessék ki ezáltal, bűnbánatot tartsanak és megemlékezzenek a feltámadásról.¹⁶ A temetés menetét nem írja le részletesen, de szövegéből kiderül, hogy az egybegyűlték hálát adtak az elhunytért, azért, hogy a keresztségben részesülhetett, könyörögtek az egyházért, és a saját jó halálukért.¹⁷ A temetésről szóló tanítást öt rövid prédikáció követi, melyből három általánosan használható, egy gyermek felett, egy pedig dögvész idején mondható.¹⁸ A prédikációt az Úri imádság közös elmondása követi, majd a lelkipásztor kötetlen imádsága következik.¹⁹ Két példát ad a gyülekezet elbocsátására a szertartás végén, mind a kettőt a „Menjete el békességgel!” formulával zárja.²⁰ A temetésről szóló fejezet végén Heltai textuáriummal segíti az Ágendát használókat.

1582-ben, Németújváron jelent meg Beythe István ágendája *Miképpen az keresztyéni gyülekezetben az keresztséget, Úr vacsoráját, házások eskettetését, oldozatot, gyónást, etc. szolgáltatnak az egyházi tanítók* címmel Johannes Manlinus nyomdájában.²¹ Az ágenda utolsó része foglalkozik a temetéssel. Először Beythe István is tanítást ad, amelyben a templomba való temetkezés tiltására helyezi a legnagyobb hangsúlyt.²² Ezt követően öt részre osztva írja le a temetés rendjét: a halottas házban gyülekeztek, a halott iránt tanúsított szeretet kifejezéseként, itt megemlékeztek az ember mulandóságáról és az örök életről.²³ A temetőbe menve a „Deákok és

¹⁴ HELTAI Gáspár: *Agenda, az az szentegyházi cselekedetek*. Kolozsvár, 1559.

¹⁵ HELTAI: *Agenda...* i. m. O₁b–O₄a.

¹⁶ HELTAI: *Agenda...* i. m. O₁b–O₂a

¹⁷ HELTAI: *Agenda...* i. m. O₄a–O₄b

¹⁸ HELTAI: *Agenda...* i. m. P₁a–V₄b

¹⁹ Például: HELTAI: *Agenda...* i. m. Q₂a–Q₂b

²⁰ HELTAI: *Agenda...* i. m. V₃b, V₄a

²¹ BEYTHE István: *Miképpen az keresztyéni gyülekezetben az keresztséget, Úr vacsoráját, házások eskettetését, oldozatot, gyónást, etc. szolgáltatnak az egyházi tanítók*. Németújvár (Güssing), 1582.

²² BEYTHE: *Miképpen...* i. m. F₄a–F₅b

²³ BEYTHE: *Miképpen...* i. m. F₃b–F₆a

egyházi szolgák isteni dicséreteket” énekeltek.²⁴ A temetőben hálát adtak az egyházért és Isten igéjéért, ezután a lelképásztor prédikált.²⁵ A hantolás ideje alatt énekeltek, a szertartás végén vigasztalták a gyászolókat.²⁶ Beythe ágendája pontosabb leírást ad a temetés egyes elemeiről, mint Heltai, de az ágendában található többi rendtartáshoz képest ez is elnagyoltnak tűnik.

Szilvásújfalvi Anderkó Imre 1565 körül született, tanulmányait Sárospatakon kezdte, majd 1587-től két évig az iskola tanára volt.²⁷ Ezt követően két évig Nagybányán tanított, majd 1591-ben külföldi tanulmányútra indult.²⁸ A wittenbergi egyetem hallgatója lett, ahonnan egy évvel később kitiltották, mert a helvét irányzatot képviselte. Rövid időre hazatért, majd visszatérve Wittenbergbe két évig volt a magyar diákok vezetője.²⁹ 1595-ben rövid ideig Heidelbergben tanult, innen tavasszal elindulva Svájcot, a Németalföldet, Angliát és Franciaországot is érintő körutat tett. 1596-ban tért vissza Debrecenbe, ahol a Kollégiumban tanított, és az oktatást segítő kiadványokat állított össze és adott ki.³⁰ 1599-től már a város lelképásztora, 1604-től a Debreceni egyházmegye esperese lett. 1607-ben Nagyváradra került, és sokakat maga mellé állítva szembeszállt Hodászi Lukács püspökkel, ezért 1610-ben a Nagyváradai zsinaton megvonták tőle az esperességet és lelkészi állását is, 1612-ben világi bíróság elé került „becsületsértés” vádjával.³¹ Börtönbüntetésre ítélték, amit Huszton és Váradon töltött, 1614-ben Bethlen Gábor fejedelem száműzte. Élete végéről nem sokat tudunk, 1616 után nincs róla adat.³²

²⁴ BEYTHE: *Miképpen... i. m. F₃b*

²⁵ BEYTHE: *Miképpen... i. m. F₃b–F₆a*

²⁶ BEYTHE: *Miképpen... i. m. F₆a*

²⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

²⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

²⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

³⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

³¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

³² ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2855> (2020.7.10.)

Halottas gyűjteményét 1602-ben *In exequiis defunctorum – Halott temetéskorra való énekek* címmel adta ki Debrecenben, Lipsiai Pál nyomdájában.³³ Az előszó tanúsága szerint már négy évvel korábban, 1598-ban megjelent a gyűjtemény első kiadása,³⁴ ebből azonban nem ismerünk egyetlen példányt sem. Az első kiadás-hoz készült előszóban Újfalvi rövid kitekintést tesz a világban fellelhető temetkezési szokásokra, majd az ókeresztyén és római szertartásokról ír.³⁵ A korabeli protestáns temetésekről megtudhatjuk, hogy nem vetettek el minden „ceremóniákat”, hanem helyenként változó módon tartották meg a korábbi gyakorlat egyes elemeit, úgy, mint a harangozást, alamizsnaosztást, a sokszor megtiltott tort, éneklést, prédikálást és másokat.³⁶ Újfalvi maga ezek egy részét helyteleníti, de megjegyzi, hogy „az emberek semmit nehezen nem szenvednek, mint, ha valami szokott dolgot, ha az szintén nem jó is, valaki improvál”, így nem foglal élesen állást egyik szokás ellen sem.³⁷ A temetési szertartást ellenzők ellen azt az igen prózai érvelt hozza, hogy az abból származó jövedelem nélkül „Mestert és Deákot nehezen tartanánk.”³⁸ Újfalvi a kötet összeállítását „azoknak kedvéért, kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak” végezte el. Az összeállításról írva az előszóban szabadkozik, hogy nem találta minden szerző nevét.³⁹ A szerzőség kérdésében mutatott igényességét tanúsítja az is, hogy a halottassal együtt megjelent énekeskönyve tartalmazza az első magyar bibliográfiát.⁴⁰ A válogatott énekekről úgy gondolja, hogy nincsenek közöttük igazán régi tételek, ezt azzal támasztja alá, hogy korábban latinul végezték a szertartásokat.⁴¹ Ennek ellenére az első rész kezdetén latin nyelvű tételeket közöl, az utolsó részben pedig Prudentius Iam moesta quiesce quaerela himnuszát latinul is kinyomtatja.⁴² Újfalvi gyűjtését lezártak tekinti, utódait is inti bővítéstől, amikor így ír: „és ugyan kívánnám, ha

³³ ÚJFALVI IMRE: *In exequiis defunctorum – Halott temetéskorra való énekek*. Debrecen, 1602.

³⁴ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

³⁵ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1a

³⁶ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1a

³⁷ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1a–b

³⁸ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

³⁹ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

⁴⁰ KESERŰ BÁLINT: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 8. (1968/1) 3–16.

⁴¹ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

⁴² ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 10b–11a

nem többítették.”⁴³ Az előszót az énekek felosztásának magyarázatával zárja, azzal a kitételrel, hogy a kántorok jó belátásuk szerint változtathatnak rajta.⁴⁴

A Halott temetéskorra való énekek hármasság tagolása tükrözi a korábbi ágendák beosztását: a temetés a halottas ház előtt kezdődött, majd út közben, a halott kivitelekor is énekeltek, végül a temetőben a sír fölött mondandó énekekkel zárul a gyűjtemény. A tételek nagyobb hányada strofikus gyülekezeti ének, azonban a gyűjtemény elején a graduális anyag néhány darabja is megtalálható. A szertartás első éneke a kompletórium kantikuma, a *Nunc dimittis*, amelyhez Újfalvi pontos leírást ad: a lelkész intonálja az első félverset, majd a két kórus versenként váltokozva folytatja. A rubrika végén megengedi, hogy, ha a körülmények azt kívánják énekelhető magyarul is.⁴⁵ Ezt az éneket, a rubrika szerint is német gyakorlatból vette át, amellyel wittenbergi tanulmányai során ismerkedhetett meg. H. Hubert Gabriella egy 1590 körül, Magdeburgban kiadott gyűjteménnyel állítja párhuzamba Újfalviét, de leírja, hogy a két nyelv használata a temetésen már Luther temetési énekeskönyvében is megfigyelhető.⁴⁶

A következő tétel a *Media vita* nagyböjti antifóna szövege latinul, amit annak és Alardus Amstelredamus által készített átírata követ. Közvetlenül utána az antifóna magyar fordítása áll,⁴⁷ ami jól ismert tétel volt a protestánsok körében is.⁴⁸ Az eredetileg a nagyböjti kompletórium végén megszólaló különleges antifóna a Cantus Index gregorián adatbázis adatai között szórványosan kimutatható a halotti szertartás részeként a reformáció előtt.⁴⁹ Luther is a temetési énekek közé illesztette, az antifóna eredeti latin formájában és saját német nyelvű koráljaként is.⁵⁰ Két énekkel később ismét egy antifónát találhatunk, ami szintén a böjti időből került ide. A Ne emlékezzél meg kezdetű antifónát a kötet valamikori használója

⁴³ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

⁴⁴ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 1b

⁴⁵ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 2a

⁴⁶ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila (szerk.): *Historia Litteraria* 17. Budapest, 2004. 148.

⁴⁷ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 2a

⁴⁸ Újfalvi előtt Huszár Gál 1574-es gyűjteményében jelent meg nyomtatásban. HUSZÁR GÁL: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*. Komjátí, 1574. II/223b

⁴⁹ Az adatbázis két forrásból ismeri a tételt ebben a funkcióban. <http://www.cantusindex.org/id/003732> (2020.7.10.)

⁵⁰ LUTHER: *Christliche Geseng...* i. m. D₃a, C₃a

hangjegyekkel is ellátta.⁵¹ Csomasz Tóth Kálmán szerint Újfalvi ezeket a tételeket egy meglévő gyakorlat lenyomataként közölte gyűjteménye elején, valamint, azért, mert fontos volt számára, hogy a temetésen éneklő diákok ismerjék ezeket az iskolai gyűjteményéből kimaradt énekeket.⁵² Ezek a gregorián eredetű tételek nem voltak idegenek a korabeli protestánsoktól, az istentisztelet liturgikus tételeit ilyen módon énekeltek a graduálokból. Újfalvi is számol ezzel, amikor 1602-es, a halottassal együtt megjelent énekeskönyve címlapján azt a „graduál mellett” használandónak nevezi.⁵³

Újfalvi halottas gyűjteménye, miután elültek a személye körüli viharok, meghatározóvá vált a következő évszázadokra. Temetési énekeskönyvek még a 19. században is jelentek meg az ő előszavával, megtartva énekeit eredeti sorrendjükben.⁵⁴ Más gyűjtemények rejtettebb módon adták tovább örökségét, az 1602-es gyűjteményről nem szólva, de annak beosztását és sorrendjét követve közlik az énekeket, a repertoár újabb darabjait gyakran csak besorolatlanul utánuk írva.⁵⁵

A temetés rendjét részletesen leíró ágendát egészen a 18. század végéig nem adtak ki.⁵⁶ A temetés fent vázolt, hármas tagolású menetéről tanúskodnak azonban a reformátusoknál különösen is népszerű nyomtatásban is megjelent temetési prédikációk. Bár az éneklésről csak a legkritkább esetben szólnak, a prédikációt követő lelkészi imádságra és a Mi Atyánkra gyakran találhatunk utalásokat.

Napjaink temetési gyakorlata a gyorsan változik részben a városi temető szigorúan szabott időbeosztása, részben pedig a temetésben megjelenő újabb- és újabb trendek miatt. Ennek az időszaknak fontos kihívása, hogy hogyan lehet egy elszegényedő liturgián keresztül mégis közvetíteni a feltámadásba vetett reményesség gazdag vigasztalását.

⁵¹ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum...* i. m. 3a

⁵² CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest, 1967. 156.

⁵³ H. HUBERT: *A régi magyar gyülekezeti ének*. i. m. 142.

⁵⁴ Például: *Halott temetéskorra való énekek*. Debrecen, 1811.

⁵⁵ H. HUBERT: *A régi magyar gyülekezeti ének*. i. m. 147.

⁵⁶ SZETEV Szabolcs: *Homiletikai és liturgiai adatok a magyar református temetési gyakorlathoz a XIX. század végéig*. In: A komáromi Selye János Egyetem 2014-es „Oktatás és tudomány a XIX. század elején” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete, Teológiai és Humán-tudományi szekciók. Komárom, 2014. 81–82.